Ons geestelijk Erf. 1983, 57, 2, p. 134-175.

DE *SPECULA OMNIS STATUS HUMANAE VITAE* VAN JACOBUS VAN GRUITRODE : VIJFTIENDE EEUWSE STANDENSPIEGELS

De vijftiende eeuw is een eeuw van scherpe tegenstellingen. Huizinga spreekt in zijn *Herfsttij* van felle kleuren en hevige contrasten, die op diverse terreinen waargenomen kunnen worden [1]. Toenemende welvaart bij de ene bevolkingsgroep gaat gepaard met grote armoede bij de andere. Ondermijning van het gezag binnen en buiten de kerk treedt gelijktijdig op met een toenemende vroomheid in bepaalde geestelijke kringen. *Carpe diem* en *memento mori* gaan hand in hand.

Het is echter gevaarlijk om zonder meer de vijftiende eeuw dit stempel van uitgesproken dualisme te geven. Met evenveel recht zou men andere perioden uit de Middeleeuwse geschiedenis op een dergelijke wijze kunnen omschrijven. Met ogen die 500 jaar jonger zijn en die de vijftiende eeuw hoofdzakelijk als overgangstijd hebben leren zien kan men weliswaar een afstandelijk beeld scheppen, maar wellicht doet dat de realiteit niet helemaal recht. De historicus moet nu eenmaal met ogen van toen èn nu kijken voorzover hij daartoe in staat is. Wil hij vooral met ogen van toen zien dan ligt het voor de hand, dat hij zich richt tot meningen en opvattingen van vijftiende eeuwse mensen zelf over maatschappij, godsdienst etc. zoals die in literaire en niet-literaire producten vastliggen.

Een belangrijk corpus van vijftiende eeuwse lectuur en literatuur zijn de *Spiegels* en *Specula* zoals die in deze periode in de Nederlanden en aangrenzende, in cultureel opzicht verwante, gebieden

[1] J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem, 1969 (eerste druk 1919) ; zie bijvoorbeeld hoofdstuk I : 's Levens felheid, pp. 1-24.

geschreven werden [2]. Zoals de titel aangeeft hebben deze werken een spiegelfunctie : de lezer van toen vindt er voorschriften en regels hoe hij bijvoorbeeld deugdzaam moet leven of een goed christen moet zijn. Titels als *Speculum virtutum* of *Christenspiegel* maken dat duidelijk. Voor de hedendaagse lezer hebben deze *Spiegels* nog een andere functie : zij weerspiegelen een stukje van de laat-Middeleeuwse maatschappij, met name de situatie van mensen en vooral christenen binnen die maatschappij.

Een voorname plaats binnen dit geheel nemen vijf *Specula* van de Kartuizer prior Jacobus van Gruitrode in, die samengevat zijn onder de titel *Specula omnis status humanae vitae*. Zij zijn belangrijk om een aantal redenen. De Kartuizer vroomheid speelde een niet geringe rol in het geestesleven in deze gebieden, met name ook door de relaties met de Moderne Devotie en de wederzijdse beïnvloeding als gevolg daarvan [3]. Zij zijn het sluitstuk van een belangrijke christelijke traditie, die niet alleen binnen de Kartuizer orde bestond, maar in deze *Spiegels* heel expliciet naar voren komt. Zij schetsen ideaal en werkelijkheid van zowel clerus als leken, weliswaar gezien door de ogen van een Kartuizer monnik en prior, maar daarom niet minder interessant. Het enigszins gechargeerde beeld dat deze *Specula* naar ons toe reflecteren, kunnen we overigens corrigeren met behulp van ander materiaal uit dezelfde periode, bijvoorbeeld met andere *Spiegels* en tractaten, die zich kritisch over de eigen tijd uitlaten.

In dit artikel zal af en toe wanneer de tekst dat vereist, een vergelijking gemaakt worden ; de grootste nadruk blijft echter liggen op een analyse van de vijf bovengenoemde *Spiegels* als zodanig.

[2] Zie voor een overzicht mijn artikel : Vijftiende eeuwse Speculumliteratuur in de Nederlanden : een verkenning van terrein en materiaal, in : *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 22 (1980), pp. 122-153.

[3] Over de wederzijdse beïnvloeding van de Moderne Devotie en de Kartuizer orde zie het artikel van W. Lourdeaux, Kartuizers – Moderne Devoten, een probleem van afhankelijkheid, in : *Ons Geestelijk Erf* 37 (1963), pp. 402-418.

De schrijver en zijn werk

Over het leven van Jacobus van Gruitrode is weinig bekend. Hij werd ± 1400 geboren nabij het plaatsje Gruitrode in het huidige Belgisch Limburg. Het staat niet vast, wanneer hij in de Kartuizer orde intrad, maar in 1440 vinden we hem als prior van het Kartuizer klooster van de Twaalf Apostelen te Luik. Hij bleef dit tot zijn dood in 1475, met een korte onderbreking van 1445 tot 1447, in welke periode hij prior was van het Kartuizer klooster van de Berg Sion bij Zierikzee [4].

In zijn *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, dat in 1494 werd uitgegeven vermeldt Johannes Trithemius 28 titels van Jacobus van Gruitrode, waaronder de vijf *Spiegels*, die samen de *Specula omnis status humanae vitae* vormen. Zijn opsomming is echter niet volledig, want na de laatste titel zegt hij : *et alia multa* [5]. E. G. Hoekstra vermeldt in zijn artikel in de *Dictionnaire de Spiritualité* over Jacobus van Gruitrode, dat oude bibliografen 33 titels noemen [6]. Meer recent onderzoek heeft daar nog geen verandering in gebracht.

Het œuvre van Jacobus kan in vier grote delen verdeeld worden : de *Specula*, de *Colloquia* en *Dialogi*, de *Rosaria* en als laatste de overige geschriften. De *Specula* bestaan uit de *Specula omnis status humanae vitae* [7], die beneden uitvoerig besproken zullen worden, het *Speculum agonizantis peccatoris* [8], waarvan het auteurschap van

[4] *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, doctrine et histoire*, Paris, 1974, deel VIII, col. 36-38.

[5] Johannes Trithemius, *De scriptoribus ecclesiasticis* (incunabel 18 UB Nijmegen), fol. 119v.

[6] *Dictionnaire de Spiritualité*, deel VIII, col. 37 en 38. De *Biographie Nationale de Belgique*, Brussel, 1888-89, t. 10, col. 75-77 noemt 30 werken van Jacobus. Arnold Bostius (een tijdgenoot van Jacobus) vermeldt in zijn werk *De viris illustribus cartusiensis ordinis*, Keulen, 1609 op pagina 50 33 werken van Jacobus. Zie hiervoor de verwijzing bij S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, III, Antwerpen, 1956, pp. 220-21.

[7] De *Specula omnis status humanae vitae* zijn gedrukt in : Doctoris Ecstatici D. Dionysii Cartusiani *Opera omnia*, Tom. 42 : *Opera dubia aut spuria*, Tournai, 1913, pp. 651-812.

[8] Idem, pp. 813-817.

Jacobus twijfelachtig is, het *Speculum solitariorum* en het *Speculum mortalium*, beide in handschrift overgeleverd [9]. De *Specula omnis status humanae vitae* werden in 1495 te Nürnberg gedrukt door Peter Wagner. Van deze editie zijn ons nog vele exemplaren overgeleverd. Evenals de *Specula* kunnen de *Colloquia* en *Dialogi* als moralistisch omschreven worden : ook zij handelen over deugden en plichten van de christen. In deze tractaten is òf Jezus òf Maria de gesprekspartner van bijvoorbeeld de monnik of de zondaar. De *Rosaria*, rozenkransen, bevatten geestelijke oefeningen. Onder de overige werken vinden we titels als : *Instructio principum et omnium qui in potentatu aliquo sunt*, instructie voor vorsten en allen die zich in een bepaalde machtspositie bevinden, en het *Tractatus de stabilitate ordinis conservanda*, tractaat over het bewaren van orde en rust binnen de (klooster)orde. Het in die tijd populaire *Lavacrum conscientiae* wordt door sommigen ook aan hem toegeschreven.

Vanaf 1451 dateren zijn contacten met Dionysius de Kartuizer, die in het klooster te Roermond woonde en hier ook een tijdlang procurator van was. Dionysius bracht in dat jaar een bezoek aan Luik in gezelschap van Nicolaas van Kues, legaat van de paus [10]. Sindsdien vond een geregelde briefwisseling plaats. Op aandringen van Jacobus schreef Dionysius een aantal werken, onder andere *De natura veri et aeterni Dei* en *De vita et fine solitarii*. Deze wederzijdse contacten en als gevolg daarvan beïnvloeding hebben tot attributiemoeilijkheden geleid. Omdat Jacobus zijn werken niet van zijn naam voorzag is niet met zekerheid vast te stellen hoevele er werkelijk van hem zijn. Sommige van zijn werken werden aan Dionysius toegeschreven ; van een aantal daarvan is intussen komen vast te staan wie de ware auteur is.

Ook de vijf *Specula*, die samengevat zijn onder de titel *Specula omnis status humanae vitae*, circuleren aanvankelijk onder de naam van Dionysius, hoewel later zal blijken, dat ze aan Jacobus van

[9] Den Haag KB 129 G 10.

[10] *Dictionnaire de Spiritualité*, deel VIII, col. 36 ; zie ook over Dionysius de Kartuizer deel III, Paris, 1957 col. 431.

Gruitrode toegeschreven moeten worden. Hoekstra merkt in de *Dictionnaire de Spiritualité* dienaangaande op, dat het identificatie-criterium alleen maar kan zijn het "*Spiritu Jesu operante*", dat Jacobus in al zijn werken noemt [11]. De jongste uitgave van de *Specula* is in de *Opera Omnia* van Dionysius.

Een bijkomende moeilijkheid is bovendien, dat een aantal werken van beide auteurs grote overeenkomsten vertoont [12]. De vierde *Spiegel*, het *Speculum saecularium sive huius mundi amatorum*, circuleerde bovendien ook niet alleen onder deze naam, maar werd ook wel *Stimulus patientiae* genoemd of nog vaker *Speculum aureum anime peccatricis* en werd dan eveneens aan Dionysius toegeschreven [13]. De laatste *Spiegel*, het *Speculum sive stimulus poenitentiae* heeft evenmin maar één naam en is ook te vinden onder de titel *Speculum senectutis* [14].

De vijf *Specula*

Jacobus heeft zich tot doel gesteld te preken door middel van het geschreven woord. Zoals hij zelf al meedeelt in het Prooemium van zijn vijf *Specula* – die hij als eenheid geconcipiëerd heeft – blijft hij daarmee geheel binnen de Kartuizer traditie : de Kartuizers waren van mening, dat zij de plicht hadden door middel van het geschreven woord de christen op het rechte pad te leiden. Men heeft zijn wijsheid van God gekregen en deze zou nutteloos zijn wanneer ze verborgen bleef. De bron, die geen water geeft droogt uit en vervuilt. Wijsheid en wetenschap zijn een gave van God ; wie deze tot nut van een ander overbrengt verdient ten volle te hebben wat hij heeft,

[11] *Dictionnaire de Spiritualité*, deel VIII, col. 37.

[12] In de inleiding op de *Specula* van Jacobus van Gruitrode (p. 652) worden genoemd : *De regimine praelatorum, De obedientia superioribus praestanda, De vita canonicorum, sacerdotum et ministrorum Ecclesiae, Speculum amatorum mundi, Speculum de conversione peccatorum*. De uitgever voegt eraan toe, dat men hier kan zien waar beide auteurs overeenkomsten en verschillen vertonen.

[13] *Opera omnia*, deel 42, p. 765.

[14] Idem, p. 797.

want hem zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben (Matt. XIII, 12).

Dat het geschreven woord bij de Kartuizers een grotere plaats innam dan het gesproken woord hangt samen met hun opvatting van het kloosterleven : grote nadruk lag op de contemplatie, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de bedelorden, die vele volkspredikers leverden. Deze *vita contemplativa* bestond voor een deel uit het bestuderen en copiëren van manuscripten van allerlei auteurs, die door hun geschriften een positieve invloed konden uitoefenen op het Kartuizer kloosterleven. Op deze wijze verzamelde de monnik kennis, die tot verdere ontplooiing van zijn (religieuze) persoonlijkheid kon bijdragen en werkte hij bovendien door het copiëren van handschriften mee aan de verspreiding van belangrijke teksten.

In Jacobus van Gruitrode vinden we een duidelijke personificatie van deze opvatting van het kloosterleven. Hoewel hij ons over zijn eigen studie-achtergronden in het klooster als novice, monnik en prior niets meedeelt, is het toch wel mogelijk enige voorzichtige conclusies te trekken over zijn manier van kennisvergaren. Conclusies, die gebaseerd moeten zijn op datgene, wat hij hierover zelf laat doorschemeren in zijn *Spiegels*.

We weten helaas niet welke boeken Jacobus tot zijn beschikking had, maar wel is duidelijk, dat hij diverse werken bij de hand moet hebben gehad waaruit hij kon putten voor de talloze citaten, die hij inlast in zijn *Specula*, uit de bijbel en de werken van vele andere auteurs [15]. Zijn zeer nauwkeurig citeren van bijvoorbeeld de *Polycraticus* van Johannes van Salisbury kan in deze richting wijzen. Het is ook niet ondenkbaar, dat Jacobus in de loop der jaren – hij heeft immers een groot deel van zijn leven in het klooster doorgebracht – allerlei materiaal heeft verzameld, misschien samengebracht in *rapiaria* zoals de Moderne Devoten die ook kenden. Hieruit kan dan het idee zijn ontstaan het zo vergaarde systematisch onder te brengen

[15] Vergelijk ook wat P. Gumbert hierover zegt in zijn artikel : Over Kartuizerbibliotheken in de Nederlanden, in : *Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummer 11, Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*, Brussel, 1974, pp. 159-182.

in de tractaten die hij de titel *Specula omnis status humanae vitae* meegaf. Wat eerst alleen voor eigen gebruik bestemd was werd zo tot nut van meerdere mensen neergeschreven. Het was zijn bedoeling, zoals hij ook zelf dikwijls in zijn *Specula* naar voren brengt, dat de lezers zich zouden kunnen spiegelen in de kennis, die hij voor hen verzameld had. Het geschrevene is als een *Spiegel*, die het verkeerde toont en corrigeert en het goede bewaart. Dat de schrijfarbeid voor Jacobus van belang was moge ook blijken uit enige voorbeelden uit het scriptorium, die hij in zijn *Specula* geeft. Wanneer hij spreekt over de slechte prelaat die zijn onderdanen bederft, vergelijkt hij deze met een slecht voorbeeld, waardoor alle boeken die ervan afgeschreven zijn, ook corrupt zijn (673 D r) [16]. Elders vergelijkt hij de gekruisigde Christus met een boek, dat voor onze ogen gehouden wordt : de spijkers, doornen en lans zijn als de pennen waarmee dat boek geschreven wordt (692 C 1).

Uit de manier waarop Jacobus zijn kennis rangschikt blijkt heel duidelijk, dat hij met de scholastieke methode vertrouwd is. Heel expliciet komt dit naar voren in de systematiek, die hij ten toon spreidt bij de behandeling van zijn onderwerpen in alle vijf *Spiegels*. Iedere *Spiegel* is in diverse *articuli* of hoofdstukken verdeeld ; ieder hoofdstuk bevat argumenten en tegenargumenten, meestal puntsgewijs gerangschikt. Nieuwe tekstgedeelten beginnen vaak met "*sciendum autem*", "*sed contra*" of "*praeterea*". Vooral een didactisch doel wordt met deze methode nagestreefd : de schematische structurering van het betoog laat duidelijk zien, waar de accenten liggen van een redenering en waar de zwakke plekken. Op een aantal van de zogenaamde scholastieke "*dubia*", waar deze structuur duidelijk naar voren komt en die Jacobus af en toe in zijn tekst opneemt, zal nog nader worden ingegaan bij de bespreking van de afzonderlijke *Spiegels*. De citaten geven vaak de leeftijd aan van bepaalde thema's en beweringen en de traditie waarin zij staan. Wat

[16] Verwijzingen naar bladzijden in deel 42 van de *Opera omnia* van Dionysius zullen steeds op de volgende wijze geschieden : Pr. 657 betekent prooemium p. 657 (deze bladzijden zijn niet in twee kolommen verdeeld), 673 D r betekent pagina 673 rechterkolom D, 692 C 1 betekent pagina 692 linkerkolom C.

dit betreft is het vermeldenswaardig, dat ter schraging zowel klassieke, niet-christelijke, auteurs alsook (vroeg)christelijke schrijvers dikwijls naast elkaar voorkomen : Jacobus is niet eenzijdig gericht op de christelijke overlevering. Bovendien blijkt hieruit ook de scholastieke traditie : de behandeling en ondersteuning van bepaalde kwesties of discussiepunten met behulp van de meningen van grote voorgangers over de desbetreffende onderwerpen. Het gezag van een uitspraak is des te groter wanneer de meningen van vele en van uiteenlopende auteurs hierbij geciteerd kunnen worden.

Het *Speculum praelatorum*

Het centrale thema van dit *Speculum* bestaat uit twee delen : de verantwoordelijkheid van de prelaat voor zijn onderdanen en zijn voorbeeldfunctie. De eerste drie hoofdstukken behandelen voornamelijk deze verantwoordelijkheid, in de laatste vier wordt het meest de nadruk gelegd op het *bonum exemplum*.

In het eerste hoofdstuk wordt een en ander verhelderd aan de hand van een bijbeltekst : zij hadden een vurige zuil als gids, Sapientia XVIII, 3 (663 B 1) ; zowel de bovengenoemde verantwoordelijkheid als de voorbeeldfunctie van de prelaat zijn in dit beeld verenigd. In dit hoofdstuk komen enige belangrijke eigenschappen van de prelaat aan de orde ; zo moet hij zijn onderdanen verbeteren, helpen, liefhebben. Eveneens wordt gesproken over het kwaad dat ontstaat, voor hemzelf en zijn onderdanen, wanneer hij verzuimt hen te corrigeren. In het tweede hoofdstuk wordt vooral de eigen innerlijke kennis en wijsheid van de prelaat onderstreept, onder andere aan de hand van een lang citaat uit de *Polycraticus* van Johannes van Salisbury, waarin de ongeletterde vorst met een gekroonde ezel vergeleken wordt (668 C 1). Wanneer Johannes echter komt te spreken over het belang van de wetgeving en zegt "*princeps vero quotidie leget*" voegt Jacobus hieraan toe "*sive praelatus*" (achter *vero*). Hiertegenover staat dan de waarschuwing voor *superbia, duritas* en *singularitas*.

Vanuit zijn achtergrond als prior van het Luikse klooster is het begrijpelijk, dat de nadruk erop gelegd wordt, dat de prelaat ge-

vreesd en bemind moet worden. Vooral dit laatste is belangrijk. In dit kader treffen we een traditionele vergelijking aan : de prelaat is het hart in het mystieke lichaam van Christus, de kerk. Hij verwijst hierbij naar Aristoteles, die het hart omschreef als dat orgaan, waarvan alle lichaamsdelen het leven ontvangen (669 D 1 + A r).

Wanneer Jacobus de voorbeeldfunctie van de prelaat behandelt combineert hij in zijn beschrijving eveneens diens eigen kennis en wijsheid alsook de noodzaak deze aan de onderdanen over te dragen. De lange traditie die hier achter hem staat, laat Jacobus zien door citaten van Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, Augustinus en Gregorius de Grote ; ook Seneca komt hier aan het woord.

Het leiderschap, de verantwoordelijkheid en de voorbeeldfunctie van de prelaat leiden noodzakelijkerwijs tot een zekere machtspositie. Voor Jacobus is dit een dilemma : aardse macht is toch eigenlijk afkeurenswaardig en in strijd met de zo belangrijke deugden nederigheid en bescheidenheid. Hij lost dit op door de bewering, dat God zelf machtig is en dat daarom niet alle macht slecht is (677 B r). Te veel aardse roem en eer moet men weliswaar ontvluchten, maar als *vicarius Dei* heeft de prelaat toch ook iets van Gods macht nodig, mits die maar op de juiste wijze gebruikt wordt.

Hoofdstuk VII is vrijwel geheel ontleend aan Chrysostomus (684 C r-685 C r). In dit hoofdstuk laat Jacobus zien, dat het geven van het goede voorbeeld een zware belasting is voor de prelaat, want hij wordt zelf veroordeeld wanneer hij een slecht voorbeeld geeft waardoor zijn onderdanen tot de ondergang geleid kunnen worden. Deze opvatting is niet typisch voor Chrysostomus : we komen haar nog vaker tegen in deze *Spiegels*, geïllustreerd met citaten van andere auteurs, bijvoorbeeld Gregorius de Grote. Deze idee wijst er dus ook op, dat er een lange traditie is vanaf vroeg-christelijke schrijvers tot de laat-Middeleeuwse.

Jacobus heeft traditioneel gedachtengoed gebruikt om de lezer een portret te schilderen van de goede prelaat. Daarnaast heeft zijn eigen status als Kartuizer prior uiteraard ook een rol gespeeld. Hij spreekt ook vanuit eigen ervaring, zodat het tractaat niet alleen theoretisch is

en het midden houdt tussen ideaal en werkelijkheid. In het *Speculum subditorum* zal dit eveneens blijken.

Het *Speculum subditorum*

Deze *Spiegel* beschouwt de schrijver als zeer nauw verbonden met de voorafgaande, hoewel hij ze beide wel als afzonderlijke tractaten geschreven heeft. In het prooemium van het *Speculum subditorum* zegt Jacobus, dat hij datgene wat over de prelaat gezegd is in het *Speculum praelatorum* nu heeft achterwege gelaten, omdat, hoewel beide *Spiegels* apart zijn geschreven, de prelaat in deze hoe dan ook nog wel geïnstrueerd zal worden (691 D r). Een vergelijking tussen prelaten en onderdanen heeft Jacobus trouwens in zijn *Speculum praelatorum* ook al gemaakt : in de kerk zijn de onderdanen als het ware inferieure aardse lichamen, de prelaten zijn de ware superieure hemelse lichamen (674 C r).

Was Jacobus in de vorige *Spiegel* aan het woord als prelaat tegen prelaten, hier richt hij zich als prior tot zijn onderdanen, c.q. monniken, van wie hij een zodanige gehoorzaamheid verwacht, dat de eigen wil totaal verdwijnt. Deze *Spiegel* is dan ook geschreven met als motto het woord van Christus : "niet mijn wil, maar Uw wil geschiede", Lucas XII, 42 (692 A 1). De gehoorzaamheid en het verloochenen van de eigen wil zijn in eerste instantie van belang gezien de relatie van de mens tot God. Aan God moet men altijd gehoorzamen en niets behaagt hem zozeer als wanneer de mens zijn eigen wil ondergeschikt maakt aan de zijne. Jacobus richt zich echter niet alleen op deze relatie. De meer directe, aardse situatie heeft hij ook op het oog : de gehoorzaamheid van de monnik aan zijn abt of prior.

Dat Jacobus niet met twee maten meet wordt duidelijk wanneer hij zegt, dat ook abt en prior gehoorzaam moeten zijn : zij mogen zichzelf niet onttrekken aan datgene wat zij van hun onderdanen eisen. Ook de superieur past nederigheid ; hij moet zijn als een broeder onder zijn gelijken (738 B r). Telkens weer blijkt, dat de beide eerste *Spiegels* niet los van elkaar gezien kunnen worden ; in de gehoorzaamheid is de prelaat het voorbeeld voor zijn onder-

danen, deze moeten hem gehoorzamen omdat hij de *vicarius Dei* is. Zowel prelaat als onderdaan bevinden zich beiden binnen het éne grote kader van het mens-zijn als pelgrimstocht naar God toe. Uit deze *Spiegel* komt wel een ander mensbeeld naar voren dan uit de voorafgaande : de eigenwaarde van de mens wordt totaal naar de achtergrond gedrongen, zozeer zelfs, dat men zich afvraagt of de willoze wezens, die dan overblijven nog wel als Gods schepselen beschouwd kunnen worden, nog wel zijn beeld zijn. Heeft God de mens niet een eigen wil gegeven ? Gezien vanuit het centrale thema van deze *Spiegel* zou een dergelijke willoosheid God welgevallig moeten zijn ; Jacobus geeft later ook nog het voorbeeld van Abraham, die bereid was om zijn zoon te offeren. In het derde hoofdstuk, waar in 16 punten uitgewerkt wordt, dat de eigen wil de bezitter ervan zelf schaadt, wordt deze indruk versterkt : belangrijkste punten zijn namelijk, dat door de eigen wil de mens van God gescheiden wordt, dat zijn gebed daarom niet verhoord wordt en dat zijn verdiensten erdoor verdwijnen (711 A 1-713 A 1). Het overgeven van de eigen wil is God meer waard dan enig offer, omdat alleen de mens zelf zich daardoor kan overwinnen. Daar in het *Speculum praelatorum* de prelaat noodzakelijkerwijs enige macht niet ontzegd kon worden, moet de conclusie getrokken worden, dat deze totale onderworpenheid voor Jacobus vooral het kenmerk moet zijn van de ware monnik. Dit zonder eigen wil zijn is gerelateerd aan het verzaken van de wereld en God dienen uitsluitend vanuit de beslotenheid van de wereld van het klooster.

Hoofdstuk IV wijdt Jacobus aan de schadelijke gevolgen van de eigen wil voor de hele congregatie (716 B r-718 D r), maar het lijkt onwaarschijnlijk, dat een Kartuizer prior dit soort ongehoorzaamheidsproblemen in de praktijk vaak tegenkwam, waar de auteur toch ook trots vermeldt : "wij van wie men zegt, dat wij een beter kloosterleven leiden dan de overige monniken". Bovendien wordt ook in dit hoofdstuk vooral de nadruk gelegd op het beledigen van God hierdoor.

In het tweede hoofdstuk illustreert Jacobus een en ander aan de hand van twaalf *considerationes* van Johannes Gerson (1363-1429) (702 D 1-704 A r). "Het schijnt mij nuttig en zelfs noodzakelijk",

zegt hij, "in dit boekje twaalf *considerationes* in te voegen ... van magister Johannes Gerson, in een brief aan een kloosterling ... die elke kloosterling, die de gelofte heeft afgelegd (*religiosus professus*) voor de helderheid van zijn geweten oprecht moet bedenken" [17]. Hieruit blijkt, dat Gersons mystieke theologie hem op een aantal punten kennelijk aansprak. Het zesde punt is wat dit betreft van belang ; hierin staat, dat de school der religie in hoge mate verschilt van die van het wereldlijke onderzoek. De religie is geen school van theologie of filosofie, maar van christelijke discipline. "Je bent niet gekomen voor de doctrine, maar voor de discipline en het goede leven. Laat scholastieke kwesties achter je, die het intellect opleiden, laat onze *regulares observationes* je voldoende zijn, die het affect moeten vermeerderen". Ook het negende punt wijst in die richting : "niets moet bestudeerd, gelezen, gezongen of beschouwd worden dat niet gericht is op de *inflammatio affectus*, aangezien hierin de hoogste top der mystieke theologie bestaat, zoals die door Dionysius (= Pseudo-Dionysius Areopagita) werd overgeleverd en die hem en anderen door de Heilige Geest werd geopenbaard". Gewezen zij verder op de overtuiging, dat de mens in deze wereld slechts een *viator* is, dat het ware begrip pas na het aardse leven komt, dat het eenvoudige, nederige en vrome intellect belangrijker is dan het geleerde. Uiteraard worden ook *considerationes* genoemd, die de verloochening van de eigen wil tot onderwerp hebben.

Een aantal opmerkingen, dat boven al gemaakt is ten aanzien van het *Speculum praelatorum* kan ook voor dit *Speculum* gelden en evenzeer voor de drie volgende. De scholastieke structuur vinden we in dit tractaat ook terug. Het centrale thema wordt gevonden in het eerste hoofdstuk, hoewel in het prooemium al een vóóraanwijzing staat in een citaat uit de *Polycraticus* : alleen in de verloochening van de eigen wil bestaat de ware top van de religie, c.q. het kloosterleven (689 B 1). Dit centrale thema, "niet mijn wil, maar Uw wil geschiede" getuigt van het belang, dat de auteur kennelijk hecht aan

[17] In de uitgave van P. GLORIEUX, *Jean Gerson Œuvres Complètes, vol. II L'œuvre épistolaire*, Tournai, 1960 was deze brief niet terug te vinden.

het verband tussen vorm en inhoud van zijn geschriften ; de indeling van het *Speculum* volgt de twee gedeelten van deze zin nauwkeurig : in de eerste vier hoofdstukken worden de schadelijke gevolgen van de eigen wil voor de mens zelf en de hele congregatie verklaard, in de laatste vier worden de grote deugd der gehoorzaamheid en alle vruchten die daaruit voortkomen aan de orde gesteld. Ook hier weer voor en tegen scherp gescheiden, ideaal en werkelijkheid als *Spiegel*, waarvan het eerste moet aantrekken, de tweede afschrikken. Uiteraard is het niet zo, dat binnen het kader van de eerste vier hoofdstukken alleen negatieve aspecten naar voren komen, in de laatste alleen positieve, maar de hoofdindeling is wel zoals zoëven genoemd. Binnen de diverse *articuli* wordt goed en kwaad eveneens tegenover elkaar geplaatst, terwille van de contrastwerking : het witte lijkt immers veel witter met het zwart ernaast dan met hetzelfde wit ?

Het tweede gedeelte van deze *Spiegel* plaatst de schrijver onder een eigen motto : "in Uw handen beveel ik mijn geest", Lucas XXIII, 46 (719 A 1). In de geest bevinden zich *sensus* en *voluntas* ; de ware gehoorzame mens geeft beide op. Hier vinden we wederom een verwijzing naar de voorafgaande *Spiegel* : de prelaten moeten het goede voorbeeld geven in de gehoorzaamheid die beter is dan welk ander offer. Scherpe bewoordingen vinden we in het *articulus* dat handelt over de vruchten der gehoorzaamheid. De wereld is het terrein van de duivel, dat de monniken achter zich moeten laten. De auteur richt zich hier direct tot hen, gesteund door enige bijbelcitaten : de wereld is slecht, corrupt, smerig en is alleen schijnbaar de moeite waard. Daartegenover staat het leven in het klooster, dat een voorstadium is van het ware in de hemel. De perfecte gehoorzaamheid helpt dit te bereiken. Als broeder onder zijn gelijken gaat de abt voor in deze gehoorzaamheid. "De prelaat vermenigvuldigt voor zichzelf zoveel kronen als hij zielen aan God heeft gebracht", aldus Gregorius de Grote (738 C r).

Aan het begin van het laatste hoofdstuk spreekt Jacobus de lezers eveneens direct toe : "geliefde broeders", zegt hij, "ik raad u boven alles aan om deze meest uitstekende deugd, ... die der gehoorzaamheid ... waarover gij zulke nuttige en luisterrijke dingen in deze uw

Spiegel, – die ik tot uw stichting onder Jezus' geestelijke inspiratie heb verzameld –, kunt beschouwen, tegemoet te snellen ..." (736 D 1). De spiegelfunctie van het tractaat wordt hier dus nog eens extra onderstreept. Aan het eind van dit *Speculum* wijst Jacobus eveneens nogmaals op de praktijk : er zijn vele slechte prelaten in de kerk. Hij spreekt de twijfel uit of de kiezers wel altijd de betere (*meliorem*) kiezen, want het is niet voldoende om de goede (*bonum*) te kiezen. De conclusie van de *Spiegel* luidt, dat men ook de slechte prelaat moet gehoorzamen, want hij blijft *vicarius Dei* en *persona publica*. "En", zoals Gerson zegt, "de mis verliest haar waarde niet door slechte priesters" (742 C/D r).

Jacobus onderbouwt ook dit betoog met passages uit werken van zowel christelijke als niet-christelijke schrijvers en gaat strak schematisch te werk om het beeld van de ideale *subditus* voor de lezer te schetsen : deze wordt gekenmerkt door "*abnegatio propriae voluntatis*", "*perfecta obedientia*" en "*ovina simplicitas*".

Het *Speculum sacerdotum*

Opmerkelijk in het *Speculum sacerdotum* is, dat Jacobus hier nog eens extra de nadruk legt op zijn methode van werken : "naar het voorbeeld van Ruth (Ruth II, 3), die een vreemde akker opging", zegt hij, "heb ik, arme, diverse dingen uit boeken van heilige autoriteiten niet zonder moeite verzameld, als korenaren en dit in verschillende tractaten ondergebracht". De lezer wordt echter gewaarschuwd de vruchtbare akker van de originele werken niet te versmaden (747 B/C r en 748 A 1).

Het prooemium van deze *Spiegel* begint met een woord van Augustinus : niemand is schadelijker in de kerk dan de slecht handelende en levende priester. Ook van Ambrosius, Chrysostomus en Gregorius treffen we in de inleiding gelijksoortige opmerkingen aan. Vooral Chrysostomus geeft een duidelijke karakteristiek van de slechte priester, die samengevat kan worden onder de beginwoorden : "velen zijn priester in naam, weinigen in de daad" (747 B 1). Historische en actuele opvattingen vallen hier samen, want zoals we

verderop zullen zien, is Jacobus niet onverdeeld gunstig gestemd tegenover de moderne priester.

Deze *Spiegel* vertoont niet díe duidelijke tweedeling zoals het *Speculum subditorum*. In deze *Spiegel* komen de argumenten meer door en naast elkaar voor. In het eerste *articulus* vergelijkt Jacobus de priesters met engelen en laat hij zien, dat deze voor de goede priester navolgenswaardig zijn. Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk bevat een scherpe tegenstelling tussen ideaal en realiteit : de auteur noemt nog vier goede "engelachtige" condities, die de priester zou moeten hebben ; daartegenover staat het afschrikwekkende voorbeeld van de *moderni sacerdotes*, die engelen van satan zijn door hun onenigheid, afvallige engelen door hun trots, overspelige engelen door onkuisheid ; interessant is wat dit betreft dat hij de *incubi* verklaart vanuit het achtste boek van de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla (751 D r-752 A 1) : *incubi* zijn demonen met een menselijk lichaam, die zo met vrouwen omgang hebben en op die manier reuzen verwekken. Zo verwekken priesters dikke nakomelingen door de hevigheid van hun begeerte, en zo kunnen zij priesters van Priapus (een vruchtbaarheidsgod) genoemd worden. Het begrip *incubus* zou later in de heksenleer een belangrijke rol spelen. Tenslotte zijn zij engelen van de afgrond door hun gierigheid.

In de volgende hoofdstukken wordt vooral de nadruk gelegd op de reinheid en kuisheid van de priester. Ook hiervoor gebruikt Jacobus traditioneel (vroeg)christelijk gedachtengoed : een exempel van Gregorius van Nazianze, teksten van onder andere Augustinus, Gregorius, Hiëronymus en Hugo van St. Victor. Interessant is om te zien, dat in dit *Speculum* Socrates en Plato aan het woord komen. Socrates wordt indirect genoemd via een citaat uit *De Civitate Dei* (753 D 1), bij Plato hoeft dat niet het geval te zijn : Jacobus noemt de *Timaeus* waarin staat, dat priesters in Athene gescheiden worden gehouden van het overige volk, opdat niet door enige besmetting hun kuisheid bevlekt zou worden (755 A r). Vooral kuisheid dus, die van zo groot belang is voor de priester zelf, maar die ook tot voorbeeld moet dienen voor de gelovigen. Dienaangaande komen we in deze *Spiegel* een zogenaamd "scholastiek *dubium*" tegen. Jacobus vraagt zich namelijk af, wie er meer zondigt, de overspelige man of

de onkuise priester, "*ceteris paribus*". Hij komt tot de conclusie, dat het de laatste is, omdat die immers van alle vrouwen af moet blijven (753 A r-754 C 1).

De kuisheid van de priester, waarvoor in hoofdstuk III nog eens zes redenen worden gegeven, wordt toch ook vooral weer gezien in het licht van zijn relatie tot God : allereerst om God te behagen is dit noodzakelijk. Bovendien zijn de priesters plaatsvervangers van God op aarde en als zodanig moet hun leefwijze die van God benaderen "*ideo ipsi vivere debent ut Deus, scilicet spiritualiter non carnaliter*" (dus moeten zij zelf leven zoals God, dat wil zeggen naar de geest en niet naar het vlees) (754 A r). De verbinding van het aardse met het hemelse wordt hier nog eens duidelijk aan de orde gesteld. De priester moet zelf als God zijn, ten eerste om zichzelf een plaats in de hemel te verwerven en ten tweede omdat hij zo de christenen tot voorbeeld dient en hen naar de hemel kan leiden. Opvallend zijn hierbij enige opmerkingen van Hiëronymus, die zeer strenge opvattingen heeft over kuisheid, met name bij priesters.

De hoofdstukken IV en V zijn grotendeels aan Chrysostomus ontleend (755 A r-757 C r), voor wie Jacobus een grote waardering blijkt te koesteren en wiens ideeën hem kennelijk aanspreken. Wat betreft dit *Speculum* is dat niet zo verwonderlijk, daar hij beide malen citeert uit Chrysostomus' tractaat *De sacerdotio*, dat over de waardigheid van het priesterambt gaat. Slechts in het kort hoeft over deze *articuli* iets te worden opgemerkt ; beide behandelen hoofdzakelijk de verantwoordelijkheid en de voorbeeldfunctie van de priester en zijn vergelijkbaar met dat wat in het *Speculum praelatorum* hierover gezegd is. Hoewel Jacobus in zijn eerste *Spiegel* waarschijnlijk de wat hoger geplaatste clerus op het oog had, heeft de "gewone" priester toch ook een functie die hem verantwoordelijkheid oplegt voor de gelovigen, die van hem afhankelijk zijn. "Priesters zijn het zout der aarde (naar Matt. V, 13 : *vos estis sal terrae*), wie weet ons onverstand en onze onwetendheid in alle dingen gemakkelijk te dragen behalve u, die besloten hebt ons zozeer lief te hebben ?" (756 B/C 1). De priester, die zorg draagt voor de zielen van de christenen, die hij naar de hemel moet leiden, moet zelf een edele ziel bezitten.

Het laatste hoofdstuk is vrijwel geheel overgenomen uit de 123e brief van Petrus van Blois en vestigt nogmaals de aandacht op de reinheid van de priester (757 D r-760 C r). Opvallend in deze brief is, dat Petrus, hoewel zelf geen Kartuizer, een grote waardering voor deze orde blijkt te bezitten, die hij afschildert als zelden offerend (naar Hosea VIII, 11 : ... de altaren hebben hun gediend om te zondigen) ; in de uitgave wordt bij deze passage in een noot naar de Statuten van Guigo verwezen, waaruit Petrus van Blois dit tekstgedeelte gehaald heeft [18].

Ook Petrus voegt zich hier in een lange traditie, getuige de citaten van Augustinus, Gregorius en Hiëronymus. Interessant is ook Petrus' tijdskritiek, wanneer hij verzucht, dat het plezierig zou zijn wanneer de deugd der moderne priesters de moeite van het nastreven waard zou zijn. Jacobus kan zich hier zeker wel mee verenigen. Deze *Spiegel* houdt vrij abrupt op, met twee exempelen, die niet aan Petrus van Blois zijn ontleend.

In tegenstelling tot de beide vorige *Specula* treffen we in deze iets meer kritiek aan op de toestand, die Jacobus kennelijk om zich heen zag. Deze zou verklaard kunnen worden uit de tegenstelling reguliere-seculiere clerus en uit het feit, dat Jacobus zelf wel prelaat en monnik was, maar geen priester in de wereld. De condities van de goede prelaat en onderdaan kan hij op zichzelf betrekken ; dat hij trots is op zijn eigen orde is al enige malen vermeld. De priesters staan wat meer buiten zijn terrein en als zodanig spreekt hij hen toe vanuit een eigen superioriteit en wijst hij hen op de gevaren, die hen bedreigen en die in de vorige *Spiegel* ook af en toe aan de orde kwamen : wel staan in de wereld, maar niet zijn van de wereld is een erg moeilijke opgave. In deze zin moeten we ook het eerder genoemde citaat van Plato zien.

[18] Migne PL 207, col. 359-360. De statuten van Guigo zijn te vinden in PL 153, col. 635-760. In col. 659 treffen we de volgende passage aan : *Raro quippe hic missa canitur, quoniam praecipue studium et propositum nostrum est silentio et solitudini cellae vacare iuxta illud Jeremiae ...*

HET *SPECULUM SAECULARIUM SIVE HUIUS MUNDI AMATORUM*

Hoewel het *Speculum saecularium sive huius mundi amatorum* van geheel andere aard is dan de drie voorafgaande *Spiegels*, geldt hiervoor in iets versterkte mate, wat ook al voor het *Speculum sacerdotum* gezegd is : vanuit een eigen superieure positie bekijkt Jacobus de mensen die teveel aan het aardse leven gebonden zijn of zich daaraan willen binden. Jacobus is echter kritisch genoeg en heeft voldoende zelfkennis om te erkennen, dat ook hij slechts een ellendige sterveling is.

Het is geenszins verbazingwekkend, dat het motto van deze *Spiegel* het beroemde eerste vers van Prediker is : IJdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid, waarmee het prooemium begint (765 A 1). Citaten van Gregorius en Chrysostomus onderstrepen dit. Ook hier weer geeft Jacobus zijn methode aan : dit *Speculum* is in zeven hoofdstukken verdeeld, zodat de zondige ziel, die door zonden misvormd is elke dag van de week in de spiegel kan kijken.

Drie hoofdthema's kent dit *Speculum* : zelfverachting (*contemptus sui*), de zonde in het algemeen en het boete-doen en wereldverachting (*contemptus mundi*). De scholastieke structuur van deze *Spiegel* komt duidelijker naar voren dan dit in de andere *Specula* het geval was. Vooral *articulus* III over het boete doen is wat dit betreft interessant, maar ook de andere hoofdstukken vertonen een zeer strakke puntsgewijze benadering van de materie.

Hoezeer Jacobus neerkijkt op de lichamelijke situatie van de mens zowel voor de geboorte, tijdens het leven als na de dood lezen we in het eerste hoofdstuk. Het is zinvol hier enige citaten op te nemen omdat de tekst zelf het beste kan illustreren, beter dan een parafrase, hoe Jacobus hier tegenover stond. Hij staat hier trouwens weer niet alleen en hij heeft "grote voorgangers", wier mening hij deelt. Om te beginnen is een woord van Bernardus belangrijk : "Leer uzelf kennen, omdat het veel beter en prijzenswaardiger is wanneer u zichzelf kent dan wanneer u zichzelf verwaarloost maar wel de loop der sterren kent, de krachten der kruiden, de constituties der mensen, de aard der dingen" (766 C 1). Door zichzelf te kennen, in het eigen innerlijk als in een spiegel te zien, kan de mens het best tot

levensverbetering geraken. Dit zichzelf kennen legt Jacobus vervolgens uit als het (h)erkennen van eigen onwaardigheid. "Let daarom goed op, mens," zegt hij, "wat u bent van geboorte tot sterven, wat u zult zijn na dit leven. U bent ontstaan uit smerig zaad, ontvangen in de verrotheid van het vlees, in de gloed der begeerte, de stank der onkuisheid en wat nog erger is, in de smet van de zonde". "Want zie met wat voor voedsel u in de moederschoot gevoed bent : met het maandelijkse bloed dat in de vrouw achterblijft na de conceptie, opdat daardoor de vrucht in de schoot gevoed wordt. Dat bloed is zo verachtelijk en onrein, dat uit contact daarmee vruchten niet uitlopen, boomgaarden verdorren, kruiden afsterven, bomen hun vruchten verliezen en als honden ervan eten worden ze dol. Vervolgens wordt u huilend en kermend overgegeven in de ballingschap van deze wereld, tot arbeid, angst en verdriet en, wat zwaarder weegt, tot de dood" (766 D 1 + A r). Deze zeer plastische beschrijving van de menselijke conceptie en geboorte vinden we vrijwel letterlijk in deze vorm in het tractaat *De Miseria Humanae Conditionis* van Lotharius van Segni, de latere paus Innocentius III ; het werd ca. 1195 geschreven [19].

Vervolgens wordt de mens geattendeerd op zijn situatie in de wereld. Hiervoor komt een zeer welsprekende Augustinus aan het woord : "Ellendige, wat ben ik ? Een vat mest, een schelp met vuiligheid, vol stank en afgrijzen, blind, arm, naakt ... U bent geboren door onreinheid, leeft in ellende, u zult straks in angst sterven" (766 C/D r). Ook Bernardus en Innocentius voegen hier hun mening aan toe in ongeveer gelijkluidende bewoordingen.

Als derde moet de mens bedenken wat hij zal zijn na dit leven : "U zult een ellendig en verrot kadaver zijn, voer voor de wormen. Bekijk de graven van hen die hier gestorven zijn, en je vindt niets

[19] M. MACCARONE, *Lotharii cardinalis (Innocentii III) De Miseria Humanae Conditionis*, boek I, hoofdstuk 4, pp. 11 en 12 : *Quali cibo conceptus nutriatur in utero*. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat Lotharius hierin te rade is gegaan bij Plinius' *Naturalis Historia*, waar in boek VII een passage voorkomt die weliswaar niet qua letterlijke bewoording, maar wel qua strekking gelijkluidend is. De hier gebruikte editie is die van H. Rackham, London, 1961, vol. II, p. 548.

dan as en wormen, stank en huivering. Wat u bent, zijn zij geweest, wat zij zijn zult u zijn" (767 A r).

De nietswaardigheid van de mens, die in *articulus* I vooral werd uitgelegd als gevolg van zijn lichamelijke conditie, wordt in het volgende bovendien toegeschreven aan de geneigdheid tot zondigen, waardoor de mens zichzelf vooral geestelijke schade berokkent. Er zijn drie, vrij stereotype, redenen waarom we de zonden moeten vermijden : zij mishagen God, behagen de duivel, schaden de zondaar. Deze drie redenen werden ook genoemd in het *Speculum Subditorum*, waar het ging om de redenen de eigen wil te verloochenen. Alle drie de redenen zijn in diverse punten onderverdeeld.

Zoals reeds gezegd, vertoont vooral hoofdstuk III, over het boete doen, de strakke scholastieke structuur. Het is daarom noodzakelijk hier iets langer bij stil te staan (772 A 1-777 C r). Jacobus geeft allereerst een definitie van *poenitentia*, dat is het gedane kwaad bewenen en het voornemen hebben het niet weer te doen. Vervolgens noemt hij de drie integrale delen van het boete doen/berouw hebben : *cordis contritio*, berouw in het hart, *oris confessio*, biechten met de mond, *operis satisfactio*, genoegdoening door het werk. Deze drie elementen worden op hun beurt weer gedefiniëerd. *Contritio*, het ware berouw uit liefde – dat staat tegenover *attritio*, berouw alleen uit angst voor straf –, is droefenis om de begane zonden met het voornemen ervan af te zien, te biechten en genoegdoening te geven. Het begrip *attritio* wordt door Jacobus overigens niet genoemd. *Confessio* is de wettelijke belijdenis van de zonden bij een priester, bij één priester en niet bij verscheidene. De *satisfactio* is onderverdeeld in *oratio*, gebed, *eleemosyna*, aalmoes, en *jejunium*, vasten. Vooral het geven van aalmoezen is belangrijk, omdat dat de naastenliefde betreft en ook hier is weer een driedeling : het geven van aalmoezen is nodig omdat medelijden de schuld afkoopt, de tijdelijke goederen vermeerdert en de ziel na de dood naar de hemel geleid wordt. Met de woorden "*praeterea est sciendum*" worden nog enige overwegingen met betrekking tot het geven van aalmoezen ingeluid. We zien hier dus een zeer ver doorgevoerde structuur, waarin in chronologische volgorde de verschillende stappen van berouw en boete, samengevat in het begrip *poenitentia*, behandeld

worden. Na deze uitweiding over de aalmoezen zegt Jacobus : "*ad propositum redeamus*", laten we nu tot het thema terugkeren, namelijk het kruis der *poenitentia*, want "wie zijn kruis niet opneemt en mij niet volgt is mij niet waardig" (Matt. X, 38). Aan de hand van een aantal exempelen wordt duidelijk gemaakt, dat men berouw niet moet uitstellen tot de ouderdom.

Het derde thema van dit *Speculum* is de *contemptus mundi*, de wereldverachting. Deze is noodzakelijk om een aantal redenen waarvan wel de voornaamste is, dat de grootste vijand hier de duivel is, de grote tegenstander van God. "*Praeterea*", zegt Jacobus, en hier spreekt duidelijk de kloosterling, "men kan de wereld alleen maar goed overwinnen door haar te ontvluchten". Aardse roem is ijdel. Een veelgehoorde vraag bij de behandeling van deze materie is het *Ubi sunt* ? Waar zijn zij gebleven, de keizers, de rijken ... we lezen haar ook hier bij Jacobus, ondersteund door een lang citaat van Hiëronymus (782 C 1-784 A r). Hierop sluit direct het hoofdstuk aan over de dood die overal en altijd gevreesd moet worden. Bovendien moet de gedachte aan de dood het zondigen verhinderen. Een lang citaat van Petrus Damiani illustreert dit (785 A r-786 B 1). Het laatste hoofdstuk over de vreugden van het paradijs en de straffen van de hel heeft hetzelfde doel. Anselmus wordt hierbij geciteerd, die de zeven *bona corporis* en de zeven *bona animae* beschrijft, zoals die de rechtvaardigen in de hemel te wachten staan ; daartegenover staat de onbeschrijfelijke ellende van de onrechtvaardigen (788 B 1-790 B 1).

De mens kan dat hemelse geluk bereiken door zichzelf te geven, het hemelrijk vraagt niets anders : "*te da et habebis illud*", geef jezelf en je zult het hebben (790 D r). Dit geven-van-jezelf houdt uiteraard in, dat men op aarde reeds een zodanig leven leidt, dat het een goede voorbereiding op het hemelse kan zijn.

Enige scholastieke *dubia* vinden we aan het eind van deze *Spiegel*, over het lot van de verdoemden in het hiernamaals. Met behulp van voornamelijk Chrysostomus en Gregorius worden deze beschreven. Een heel belangrijke kwestie lezen we eveneens tegen het einde : het lijkt dat God onrechtvaardig is, omdat de mens voor één doodzonde van één uur eeuwig gestraft wordt (793 C 1-A r). Gregorius lost dit

als volgt op : God oordeelt niet alleen de daden maar ook de harten van de mensen, en als ze konden zouden ze wel eeuwig willen leven en ook eeuwig zondigen. Bovendien zondigen zij tegen Gods eeuwige goedheid. In hoofdstuk II zijn we dit ook al tegengekomen : God haat de zonde zó, dat hij voor één doodzonde de mensen in het eeuwige vuur werpt (769 A r). Daar komt nog bij, dat de mens in staat van zonde geen *opera meritoria* (verdienstelijke werken) doen kan.

Het *Speculum sive stimulus poenitentiae*

Het *Speculum sive stimulus poenitentiae* sluit deze serie van vijf *Specula* af. We zouden het een logische afsluiting kunnen noemen. In de voorafgaande vier *Spiegels* sprak Jacobus de reguliere en seculiere clerus en de leken toe. Hij liet hen zich spiegelen aan ideaalbeeld en werkelijkheid waardoor zij, het voornaamste oogmerk van de *Specula*, konden leren hoe een plaats in de hemel verworven kon worden. Deze *Spiegel* vestigt de aandacht op het berouw hebben/boete doen, dat eigenlijk de enige manier is om Gods genade te verwerven, die zowel voor geestelijken als leken geldt. De schematische benadering en scholastieke behandeling van bepaalde kwesties valt direct op, meer dan bij de andere *Specula* en geeft aan, dat een dergelijke benaderingswijze bij uitstek geschikt is voor deze materie.

Nadat in het eerste hoofdstuk vier aansporingen tot het doen van boete zijn besproken noemt Jacobus in het tweede vier belemmeringen. Als een soort tussentijdse conclusie van deze acht punten vraagt hij zich af, of het doen van boete wel noodzakelijk is voor het heil (799 D r-800 B r). Het eerste antwoord luidt "*quod non*", omdat de goede wil voldoende is, samen met de drie theologische deugden geloof, hoop en liefde. Echter "*in oppositum arguitur*" wat in Lucas XIII, 5 te vinden is : als u geen boete doet zult u allen tegelijk vergaan. Als antwoord geeft Jacobus zelf, dat iets op twee manieren noodzakelijk kan zijn, enerzijds "*absolute*" en anderzijds "*ex suppositione*" : iets is absoluut noodzakelijk als zonder dat het heil niet verkregen kan worden – bijvoorbeeld de doop – ; het tweede betekent, dat de noodzaak afhankelijk is van een bepaalde voor-